

ТЪЛКОВНИ ПСАЛТИРИ В БЪЛГАРИЯ И РУСИЯ XIV-XVI В. ТРАДИЦИИ И НОВИ ТРУДОВЕ. ИДЕЙНА СЪПОСТАВКА НА ТЪЛКУВАНИЯТА НА ПС. 1.

протопрезвитер Николай ШИВАРОВ (София)

Псалтирът е една от най-четените и най-разпространени библейски книги. В него пулсира животът на старозаветния човек с неговите вяра и светоглед, копнежи, замисли и съдба. Спасителната насоченост на псалмите и месианската им перспектива, употребата им от Иисус Христос и апостолите превръщат Псалтира в богослужебна църковна книга и в настолен свитък за молитва и поучение на християните извън храма (срв. Еф. 5:19; Кол. 3:16). Той получава ново място и нов хоризонт на разбиране. Ограничеността на някои схващания, особено в областта на етиката, изпъкват като предварителна, преходна степен в историята на човечеството и се осмислят християнски. Това е и предпоставка за изясненията му.

Преписи от старобългарски преводи на тълковни псалтири.

Най-известните преписи с *Тълковен псалтир* в старобългарски превод са: 1. с коментара на бл. *Теодорит Кирски* — Чудовски (XI в.) и няколко други на хартия (XV—XVII в.), сред които изпъква № 7/177 от същата сбирка (написан с устав от XV в.). Тези два ръкописа възлизат към общ протограф. 2. с коментара на *Исихий Йерусалимски* — Евгениевски (XI в.), Толстовски (XI—XIII в.), Болонски (XIII в.), Погодински (XII в.), Софийски песнивец (1337 г.), Букурещки (сръб. ред., 1336 г.), Виенски (*хърватски глаголически*) и др. Споменатият Болонски псалтир има *смесен* характер, тъй като съдържа и библейските песни, което е типично за Следовния псалтир¹. Наличието на преписи от старобългарските преводи на двата коментара в Русия сочи ексегетическо споделяне на разбирането за псалтирния текст в тази страна и в България. Преписите им в следващите векове в двете страни — в Русия² и България,³ свидетелстват още за традиционното им влияние в тях независимо от появата на други тълкувателни трудове. По време на Търновската книжовна школа в българските предели се чувствува повече интерес към псалтирния коментар на Исихий Йерусалимски, който стилно е по-привлекателен и освен това, макар

и погрешно, се е свързал с името на св. Атанасий Александрийски. Това сочи и Софийският песнивец или цар Иван Александров псалтир, който дори да не е бил преписан в самата тогавашна столица, сигурно е бил направен от обигран преписвач от Търновската книжовна школа⁴.

За втория коментар би трябвало да се отбележи нещо повече, тъй като в псалтирите с тълкувателни извадки от творения на различни св. отци се посочват като автори на твърде близки изяснения както св. Атанасий, така и Исихий. В. Ягич търси гръцкия основен текст (протографа) и името на автора на изясненията в Болонския псалтир в течение на 15 години. Той открива кодекси със сродно съдържание на различни места — във Виена, Венеция, Милано, Оксфорд, Париж. Накрая, както е известно, при своето издание на Болонския псалтир той се спира на ръкописите № 311 от тогавашната придворна библиотека (сега национална във Виена) и два Marcianus 1917⁵ като на най-близки. При сравнение се оказва обаче, че старобългарският текст се отклонява от гръцките ръкописи, по думите на Й. Хам, „не без значение“⁶. Въпреки това несъмнено, той стои по-близо до Исихиевия коментар, за което изказва предположение още J. Vajš въз основа на текстологичното изследване на R. Devreesse⁷.

От въпросния тълковен псалтир са намерени 11 български преписа, което говори за неговото широко разпространение. През XIII и XIV в. в областта на тълковната литература вниманието на книжовниците е насочено именно към този коментар и традиционното му преписване и използване не се прекъсва. По-късни книжовници преписват от преписи на Търновската книжовна школа. Това прави например монах Спиридон (1503 г.), като използва Софийския песнивец⁸.

Преводът на Псалтир с тълкуване (Толковая Псалтырь) на руски. Появата на тълковен псалтир на руски език се дължи на трудовете на бележития богослов, мислител, систематик, библеист и иконограф **Максим Грек**. Някои важни моменти в житейския му път до пристигането му в Москва изясняват идейните му насоки и причините той да пристъпи към превод на тълкувателни трудове в Русия. Отъждествяването му с хуманиста в Италия Михаил Триволис и с монаха във Ватопедския манастир Максим Триволис, установено от И. Денисов⁹ улеснява това в значителна степен.

Роден около 1470 г. в Арта (Епир) в знатно семейство, свързано с императорския двор и Цариградската патриаршия¹⁰, той пристига десетгодишен на о. Корфу, намиращ се под венецианска власт, а в 1492 г. заминава за Италия. Докато на Балканския полуостров образователното равнище сериозно запада след завладяването му от османците, на Запад и по-често в Италия притокът на ръкописи с класически творби във всички области на човешкото знание е твърде голям и е важна предпоставка за развитието на хуманизма. Обръщението към класиката на Гърция и Рим е съпроводено със силното желание за творене на съвременен език. В

Италия Максим Грек е в кръга на хуманисти италианци (Анжело Полициано, Алдо Мануци и др.) и от гръцки произход (Йоан Григоровулос, Йоан Ласкарис и др.). Във Флоренция Максим Грек преоткрива, така да се каже, Изтока. В Платоновската академия (открита под покровителството на Козимо Медичи) твори един бележит философ на Ренесанса — Марсилио Фичино. Той интерпретира платонизма в духа на бл. Августин и същевременно на византийската традиция — във време, когато на Запад векове наред е меродавно Аристотеловото учение.

Отдръпването на Максим Грек от възможен синтез с католическото учение и от Западната църква е резултат и от господстващите в Италия порядки и от борбата на Савонарола. На 14 юни 1502 г. той постъпва в доминиканския манастир „Св. Марко“ във Флоренция — една обител, противоположна на пороците на обществото и притежаваща твърде богата библиотека¹¹. Като че ли той е трябвало да бъде грабнат от духовната сила на Тома Аквински и неговите съидейници. Той обаче се обръща към един от изворите на Аквински — към известния и в старобългарската литература, най-вече чрез превода на Йоан Екзарх, св. Йоан Дамаскин¹² и проличава, че той се свързва повече с Източната православна църква.

През 1505 г. Максим Грек е вече във *Ватопедския манастир* на Св. Гора. Тук той получава при монашеско пострижение името си „Максим“¹³. Жадният за научни занимания намира във Ватопед богата библиотека, в която има немалко старобългарски и други славянски ръкописи¹⁴. Това навярно е първата му среща със старобългарски автори. Той е във връзка и с монаси от други манастири и по всяка вероятност сравнително добре познава техните книжни съкровищници. Фактът, че в 1640 г. в Зограф се прави препис (от монах Кирил от унгро-влахийските земи) на преведения на старобългарски Исихиев коментар на Псалтира сочи, че е бил на разположение по-стар ръкопис, който е послужил за този препис и който би могъл да е познат на Максим Грек¹⁵. От Св. Гора той изнася около 200 ръкописа на път за Русия¹⁶.

Важно значение за неговото развитие е запознаването му с *исихазма*, който е добре приет в монашеските братства. Безмълвието Максим Грек схваща като начин на духовен живот, не като самоцел. Истинското подвижничество изисква запазване и насочване на ума и всички сили към активен добротворен живот. А това е важен принцип, който намира съответно изяснение и в тълкуването на Пс. 1, което по-късно Максим Грек обосновава със светоотечески извадки в катенообразния си коментар на Псалтира. Както бележи един руски автор за исихасткия контекст на духовното израстване на Максим Грек, „целомъдрието пък помагало да сублимира всичките сили на душата и духовната сфера, то не се разбирало просто като полезно за здравето въздържание, но и като запазване на ума, събиране на мъдрост, което намира изява в самата етимология на термина „целомъдрие“, отъждествяващ се с „целоумие“¹⁷.

В усилията си за братско разбирателство между монасите и по молба на монасите от Костамонитския манастир във връзка с техен спор със зографските братя за границата на владенията им, през 1512—1513 г. Максим Грек прави препис от акт от 1047 г., който е важен исторически извор за историята на славянобългарската обител Зограф¹⁸. Случаят е показателен за връзките на Максим Грек с други атонски манастири и за авторитета му сред монасите. Тази негова дейност е в обсега на исихатските схващания за създаване на братска мирна атмосфера, чието практическо постигане е една важна страна на духовния живот и която благоприятства духовните съзерцания, за да може всецяло да се осъществява процесът на теосията (обожението). Нека се припомни, че малко по-рано младият Евтимий от рода Цамблак минава по същия монашески път на Атон и вече от висотата на патриаршеския си авторитет отправя послания по канонически питання на унгро-влахийския митрополит Антим и монах Никодим¹⁹.

Плодотворното пребиваване на Максим Грек на Атон му спечелва названието „Хагиорит“ (Светогорец). В резултат на просба на великия княз Василий III (1515 г.) до прота на атонските манастири да му бъде изпратен „переводчик книжного на время“, поради немоцта на пожелания старец Сава от Ватопедския манастир е избран Максим Грек да поеме поръчение за трудове в Москва въз основа на неговото изкусно познаване на Библията, на църковните писания и на гръцкия език²⁰. Групата монаси, сред които е и Максим Грек, е настанена в бележития кремълски *Чудов манастир*²¹. Великият княз е съобразил необходимостта пристигналите да могат да използват непосредствено преди всичко богатата библиотека на този манастир. Имайки предвид сигурни данни за състава на тази библиотека, може да се каже, че Максим Грек отново има възможност да се запознае със старобългарски и среднобългарски ръкописи.

Нов превод на тълковен псалтир. Своята дейност Максим Грек насочва най-напред към превода на богословски книги на гръцки език и, напълно естествено, на такива, които изясняват библейския текст. Закономерно той спира поглед на Псалтира, за който сам бележи, че е съставен с премъдрост и украсен с разумност. Псалтирът е богослужерна книга и се използва за домашно назидателно четиво, което привлича и със своята художествена красота.

Несъмнено Максим Грек има възможност да се запознае по-отблизо с коментари на известни отци на древната Църква, преведени по време на Златния век на старобългарската литература и култура. Това са тълкуванията на бл. Теодорит Кирски, известни днес главно чрез ръкописи от Чудовския манастир, и на Исихий Йерусалимски, приписвано на св. Атанасий Александрийски. След като вземат под внимание, че Псалтирът е бил преведен на славянски език от светите Кирил и Методий, според някои Тълковният псалтир не бил преведен на руски език до XVI в., като се

използвали само тълкуванията на посочените двама автори²². Естествено, ако псалтирният текст не бил редактиран на руски, той не би се отличавал съществено езиково от въпросните два коментара. Следователно Максим Грек би трябвало да насочи усилията си към нов превод на самия Псалтир на руски език, съвременен на него. Той си поставя обаче друга задача — с помощта на двама опитни дипломатически преводачи (Дмитрий Герасимов и Власий) да преведе Тълковен псалтир, включващ текстове на източни църковни отци. Привличането на двамата като че ли агиографски трябва да отговаря на съобщението в Пространното житие на св. Методий, че е превел останалите библейски книги след смъртта на св. Кирил с двама помощници скорописци. Максим Грек превежда коментара на Псалтира със своите помощници обаче за тройно по-дълъг срок. Причината не е само в големия обем (повече от 1042 листа печатни според изданието от 1896 г.)²³. Той е отличен познавач на гръцкия език, но, доколкото е известно, далеч отстъпва пред св. Методий във владението си на славянски език, в случая руски.

Един важен въпрос още в самото начало на разглеждането на екзегетическите му трудове е дали той пише тълкуване на Псалтира, както понякога се твърди²⁴, или превежда свободно или по-буквално тълкувания на свети отци. Фактически той се занимава с различна книжовна дейност във връзка с псалтирния текст: препис на гръцкия библейски текст (по Септуагинта); превод на тълкувания на древни църковни автори катенообразно и написване на свое тълкувание на отделни псалми въз основа на светоотеческите изяснения (Пс. 18, 73 и др.)²⁵.

Катенообразният коментар на Максим Грек върху Псалтира е предизвикал оправдан интерес поради разнообразното светоотеческо свидетелство в него. Запазени са поредица преписи. Два от тях са взети под внимание при разглеждането на Пс.1 в настоящата работа. Първият е от Австрийската национална библиотека (Cod. slav. 13*; aS — Cod. slav. 130) от XVII в. Той е от западно-руски шрифтов тип, скромно е оформен, но грижовно написан. Ръкописът е бил продаден на библиотеката от Фр. Миклошич, който го е получил от сръбския епископ на Бачка Платон (Павле) Атанасович (1788—1867)²⁶. Това е показателно за разпространението на коментара на юг, но няма никакви данни за негова поява южно от Дунава и по-специално в България. Вторият ръкопис е от библиотеката на Понтификалния източен институт в Рим, навярно от почти същото време. Той е богато илюстриран и поради това би могло да бъде характеризирани в някаква степен като смесен²⁷.

Конструкция на екзегезата на Пс.1. Тълкуванията на бл. Теодорит Кирски и Исихий Йерусалимски (известни в Средновековието като изяснения на св. Атанасий Велики) са еднородни по състав. Всеки един от тези два коментара са дело съответно на един отделен екзегет, въпреки че неговата изяснителна работа се основава на две важни предпоставки: 1. трудо-

вете в тази насока на предишни християнски автори; 2. насоките на съответната школа (Антиохийска, Александрийска), към която принадлежи екзегетът, без в двата случая да се отива в някои крайности на школата.

Катените (catena; *σείρά*) са от литературен жанр, който прехвърля мост не само между отделните древни тълкуватели, но и между екзегетическите школи. Те са компилационна литература, в която все пак играе роля в една или друга степен също личният принос на съставителя. В тях съобразно неговото образователно ниво е налице често не само събирателска ревност, но и водещ замисъл в плана и подбора на извадките. Тези трудове са от интерес и с *антологичния* си характер по отношение на библейския текст и многостранното му разбиране. Те са ценни още поради това, че съдържат фрагменти от антични и църковни произведения, които са изгубени, независимо от това, че появата и разпространението на този жанр е същевременно признак за спад на духовния и литературния живот във Византия²⁸.

В катените нерядко погледът е по-широк, понеже включват също мнения и изяснения на *древни църковни писатели, които не са застъпвали винаги православни възгледи* — например на Ориген (+ 254 г.) и Аполинарий (+ ок. 390 г.). От автори на катени (например на Йоан Друнгарий от X в., в катена към книгата на пророк Исаия) се привежда като основание за това и мнението на св. Кирил Александрийски, че не трябва да бъде отхвърляно всичко, до което са се докосвали еретици²⁹. Максим Грек следва този принцип. Когато например поставя за пръв път извадка от Ориген, той пише накратко: *оригеново прѣже ѣреси*. С това той избягва неправилни забележки относно подобни цитати, без пряко да се позовава на св. Кирил Александрийски³⁰.

Както е обичайно още в древните коментари, в разглежданата катена са застъпени основните идеи в псалтирния текст с цитати от него вътре в извадките от текстове на различни древни църковни екзегети. Конструкцията на Исихиевия коментар позволява друго, което например е преведено последователно в Болонския псалтир. Писаното е разположено в две колонки, като в лявата с по-едър шрифт е даден псалменият текст, а в дясната са дадени съответните тълкувания срещу всеки стих. Тъй като извадките в катената са твърде пространни понякога, това не би могло да се осъществи. В противен случай лявата колонка би трябвало често да е празна или почти празна. В случая краткостта и прегледността като че ли е обаче на страната на конструкцията на преведените на старобългарски псалмени коментари.

Забележително е, че катената започва с пространна извадка (към 5 страници) от бл. Теодорит Кирски (л. *α-γ*, нова номерация — 18—20)³¹. Предложени са и извадки от съчинения на св. Василий Велики, Ориген, (както се спомена), епископ Астерий, Дидим Александрийски, Евсевий Кесарийски, Теодор Антиохийски, Кирил Александрийски. На няколко

пъти се привеждат изяснения на Исихий, както и на св. Атанасий Александрийски — поотделно или едно след друго (л. 7). В катената е налична и извадка от Исихий за разпиляване от вятъра на онези, които не са се вслушали в апостолското слово, която се намира и в Болонския псалтир. В текстологично изследване би трябвало да се установят точно изворите, както и методът на превода и приблизителното или точно следване без съкращения на оригиналния гръцки текст. В старобългарските преводи многократно се забелязва значително съкращаване на оригинала, като се запазва най-важното от смисъла³². От текстологично изследване се очаква да се установи също дали Максим Грек е използвал катена на гръцки или сам е подбирал текстове, което впрочем е по-малко вероятно.

Основни идеи в коментарите на Исихий и Теодорит и катената, преведена от Максим Грек. Централно, ключово място в псаломата заема „законът Господен“ (ст. 2). Еврейското название за Старозаветния закон — *thora*, означава повече „поучение“, „наставление“, „пътеуказание“, „определение“. Израилтяните дълго странствували още при патриарсите и по-късно 40 години под водителството на Моисей. Ако са се озовали в Палестина и са взели в ръцете си Обетованата земя, това е станало понеже имали стремеж към тази определена цел. Безцелното странствуване никъде не води. Затова пък е необходимо да се намери *правият път*. Тъй е и с душата: тя трябва да намери правия път. А този път указва само Бог в Своето Откровение. Ето защо не е достатъчно човек да се отдалечи от съвета на нечестивците, от злото, но трябва да *пребивава в Божия закон и доброто* (ст. 2). Този, който върви по правия път, е праведник. Той може да се сравни с дърво, *посадено край водни потоци*, даващо плод навреме и имащо неувяхващи листа. Карпината е взета от палестинския живот. Липсата на вода пречи на вегетацията, а обилието на води, на влага, е благодатна предпоставка за буйна растителност. Когато човек пребивава в Божия закон, когато намери в Бога смисъла на своето битие, ще черпи живоносни сили от своя Създател и ще се развива плодonoсно.

Нечестивците не желаят пътя, който Бог сочи. Те казват на Бога: „Отстрани се от нас, не щем да знаем за Твоите пътища!“ Поради това те скитат безцелно, накъдето ги завее вятърът. А Божият глас звучи определено в Неговия *завет с човека*. Нечестивците нарушават този завет и затова ще бъдат осъдени (ст. 5). *Съдът* е като диканя, която отделя житото от плявата; *присъдата* е като вятър, който след това отвява настрани тази плява (срв. Ос. 13:3; Ис. 29:5; Пс. 33:5).

Максим Грек разяснява тези идеи чрез извадки от древната християнска екзегетическа литература. Отначало обаче той оставя да прозвучи характеристиката за псаломата, която дава бл. Теодорит. Нататък застъпеното в катената има христологична насоченост. Чрез нея се цели читателят да бъде въведен в цялата проблематика на псаломата и да го потопи, така да се каже, в псаломската атмосфера.

Псаломът рисува картинно пътя и целта на верните също в новозаветен аспект. Иисус Христос е превъплътил в Своя земен път в пълнота верността и праведността, следвайки неотклонно указанията на Отца (Иоан 4:34; Евр. 10:7). Единствен Той с пълно право е заслужил названието *Праведник* (Деян. 3:14; 1 Иоан 2:1). В тази новозаветна перспектива *чудесното дърво* край водните потоци символизира дървото на кръста Христов. Така изясняват псалмените думи св. Йоан Златоуст и двамата отци, чиито имена се свързват със старобългарските преводи на псалмени коментари — св. Атанасий Велики и бл. Теодорит Кирски. Самата вода е изтеклата след прободането с копие кръв и вода за спасение на света. Така *Христос е животелната вода*, към която всеки трябва да се стреми, но само изпълняващият Божията воля праведник може да черпи от нея благодарно. Сам Христос казва: „Който е жаден, да дойде при Мене и да пие. Който вярва в Мене, из неговата утроба... ще потекат реки от жива вода“ (Иоан 7:37-38). И още: „Който пие от водата, която Аз ще му дам, той веќе няма да ожадне...“ (Иоан 4:14), т.е. той сам ще твори добро сред хората. И това христологично разбиране на псалмения текст е налице както в изясненията на Исихий и Теодорит, така и в катената на Максим Грек³³.

Ако за Иисус Христос важи в пълнота, че е блажен, защото с дума и на дело прояви жертвено *любовта към доброто* (срв. Мих. 6:8), онези, които Го следват, също се наричат „блажени“³⁴. До тук има идейно покритие в тълкуванията на двата псалмени коментара и катената. В последната е налице нататък и една извадка от св. Василий Велики, в която се изяснява, че чистотата в помисленията са коренът на правилните телесни действия, в съвета на сърцето е коренът на съответните телесни действия. Това е новозаветно разбиране, което получава акцент в исихазма. По подобен начин сбятата коментарна мисъл е разширена и на други места в катената.

Еднакво се изяснява в двата коментара и в катената, че следването на доброто не е само в теоретичен план, но трябва да бъде съпроводено с добри дела — в духа на множество новозаветни изяснения. Следователно блажен е този, който не само не влиза в съглашение на нечестивци или присъства на техни събирания, но и върши добро³⁵. Поставянето в катената на тази извадка от творение на св. Василий е планомерно. И с тази идея за необходимостта контемплативното да намира своето естествено продължение в съответни дела Максим Грек подкрепя своето разбиране за исихазма и своята лична насоченост към даване духовна помощ на ближните извън монашеския кръжец. Затова той се проявява в различни области на живота, най-вече при етични проблеми, което му донася не рядко трудности и страдания. Сам св. Василий тръгва в своя житейски път от познанието, преминава в отшелническо самовглъбяване, за да израсне като архипастир и в каритативна дейност да създаде цял град с

болница, сиропиталище и старопиталище, храм и пр., който град по-късно получава името „Василиада“. С други думи, исихастките разбирания са взети от Максим Грек в тяхната широта, основаваща се на светоотеческия пример на съзерцание и самовглъбение с активно служение на хората. Прекрасното, онтологично погледнато, обединява красивото, благото и доброто — идеи, които са налице и в Псалом 1.

При тази постановка място за един юридикъм в разбирането на пътя към спасение и на блаженството няма. Въпреки интересите си към канонически и изобщо правни проблеми, Максим Грек онаследява от светогорския исихазъм (впрочем както и Патриарх Евтимий) насочеността си към вярата и нравствеността, на които дава простор и в катената си. Духът на коментарите на Исихий и Теодорит не се различават нещо съществено от тази негова постановка.

В катената е застъпено още едно изяснение на св. Василий, че псалменият текст за блаженството на праведния важи също за праведната жена, и на епископ Астерий, че то не се отнася за ангелите, понеже те са далеч от събрание на злотворните, нито за младенците, тъй като те все още не са в степента на разумността на пълнолетието³⁶.

Приведените данни и краткият анализ на основните идеи в Пс. 1, както и разкриването на идейните предпоставки и жизнения път на Максим Грек, дават възможност за някои важни изводи.

1. Запазените преписи от старобългарския превод на Тълковните псалтири на Исихий и Теодорит свидетелствуват, че старобългарската тълковна традиция продължава в Търновската книжовна школа.

2. В Русия се разпространява през XIII—XVI в., макар да са запазени ограничен брой преписи, старобългарският превод на коментара на бл. Теодорит. Познат е и преводът на Исихий, без да се изключва възможността някои преписи от него да са пренесени там по-късно.

3. При формирането на Максим Грек като коментатор на библейския текст, или по-точно като преводач и редактор на екзегези, оказват влияние несъмнено Атон и налични там ръкописи със старобългарска основа в самия Ватопед, в Зограф или също в друга светогорска обител.

4. Общоправославният дух на Атон, създаван с приноса на монашески общности от различни народности, и здравият исихазъм слагат дълбок отпечатък върху насочването на Максим Грек към разнообразната активна дейност. Влиянието на Атон се пренася в Русия също чрез многото ръкописи, които Максим Грек взема със себе си в Москва.

5. С катената си на Псалтира Максим Грек фактически предлага някои нови детайли към разясняваните основни идеи по-рано с коментарите на бл. Теодорит и св. Исихий (като се започва с Пс. 1) чрез извадки от различни древни църковни автори в духа на източно-православната традиция.

6. С катената си Максим Грек не цели да измести или замени ползваните до тогава старобългарски преводи на псалмени коментари. Затова и в библиотеката на самия манастир Чудов в XV—XVII в. се прибавят нови преписи от старобългарския превод на коментара на бл. Теодорит.

7. Доколко старобългарските псалмени тълковни преводи би могло да са оказали директно влияние при структурирането на катената и доколко би имало евентуално заимстване от тях в нея, това би трябвало да изясни едно бъдещо текстологично изследване, което изисква своевременно достъп до важни европейски книгохранилища.

8. Катената достига православна сръбска среда северно от Дунава. Няма данни за използването ѝ южно от Дунава.

9. Преписването, съпровождано понякога с редактиране на старобългарските тълковни псалмени преводи, и на катената оказват съответното си влияние в хармония помежду си при формирането на православното схващане на Псалтира.

10. В старобългарските преводи на тълкуванието на бл. Теодорит и св. Исихий Йерусалимски и в катената изгъхват изясненията на централните идеи в Псалом 1 в един христологичен аспект: блаженството на вярващия (мъж или жена) като последовател на Исус Христос се гради на основата на вярата и на добрите дела, на любовта към ближния, като се черпят живописни струи от самия вечен извор на живота — Исус Христос. Вярващият тогава се развива подобно на плодоносно дърво край водни потоци. Истинското дърво на живота, за което се говори метафорично в библейския разказ за рая, е Сам Исус Христос и Той дарява благодат чрез честния Си кръст. Той е и живоносният извор. Нечестивите хора, макар и силни със своето съглашателство за вършене зло, ще бъдат отвеяни, т.е. осъдени и отхвърлени подобно на плявата, отнасяна и разпилявана от вятъра. Акцентът върху Божия съд обаче не е пресилен и не се минава в юридикъм в схващането на спасението.

Всичко това сочи, че здравата основа, сложена през Златния век на старобългарската литература и култура има своето полезно въздействие нататък в тълкуванието на псалмите в Русия и България по време на Търновската книжовна школа и в следващите два века няма съществена разлика, която би могла да причини отдалечаване между православните християни в двете страни, живеещи при различни политически и икономически условия. Ето защо тълкувателните трудове дават също свой принос по оформянето и поддържането на *Slavia orthodoxa*.

БЕЛЕЖКИ

¹ Срв. Jagić, V. словенската псалтир. *Psalterium Bononiense. Vindobonae, Berolini, Petropoli*. 1907; Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век. Фототипно издание с увод и бележки от проф. Иван Дуйчев. С. 1968.

² Вж. например РНБ Q.п.1.18 (Сборник с тълкувания предимно на библейски книги, от XIII в. В него има откъси, преведени несъмнено в българските предели. включително от Псалтира с тълкуванията на Исихий (св. Атанасий Александрийски) — л. 64 обр. 112 обр. с допълн. тълк. на псалмите 3—6, 12, 16, 24, 30, 50, 54, 62, 83, 85, 87, 90, 100, 103, 140, 142, 145, 148—150 — л. 112 обр. 124). Вж. Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. X—XIII вв. М. 1984. № 309, с. 278.

³ Вж. Шиваров, Николай. Древни източни коментари на Псалтира и старо-българските им преводи. — Годишник на Духовната академия. Т. XXVIII (LIV). С. 1986, с. 7—79.

⁴ Проф. Беню Цонев е изказал мнение, че споменатият на л. 107б Симон е същият Симон мних, който е преписал цар Иван Александровото евангелие от 1356 г. (Вж. СББАН, VI /1916/, с. 12; *Бъ да прости симона*. Т. I. 2 изд. С. 19, с. 229). Разбира се, това все още не означава, че той е преписал и въпросния тълковен псалтир (Софийски песнивец). За мястото на преписа не би могло да се каже нещо сигурно. Както Хр. Кодов бележи, по време на преписването Симон не е бил вече жив, поради което е споменат с формулата. *Бъ да прости симона*. (Кодов, Христо. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. София, 1969, 16).

⁵ Jagić, V. Supplementum Psalterii Bononiensis. Vindobonae, 1917.

⁶ Hamm, Josef. Psalterium Vindobonense. Der kommentierte glagolitische Psalter der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1967, S. 20.

⁷ Вж. Vajs, J. Které recense byla řecká předloha staroslověnského žaltáře. — Byzantionoslavica VIII, p. 56-86; Lépissier, J. La traduction vieux-slave du psautier. — Résl. 43, 1964, 59—73; Devresse, R. Les Anciens commentateurs grecs des Psaumes. Rom, 1980. — Studi e testi 264, p. 249.

⁸ Вж. № 2 от библиотеката на Рилския манастир, който е от края на XV в. (Райков Божидар, Кодов Христо, Христова Боряна. Славянски ръкописи в Рилския манастир. Т. I. С. 1986, с. 23). Не са ясни критериите на съставителите на каталога, когато датират ръкописа към края на XV в. Водните знаци наистина сочат края на този век (например 1497 г.), но това съвсем не означава, че непременно той е бил написан точно в тази година. В други случаи с ръкописи с водни знаци от почти същото време или дори малко по-рано съставителите определят времепроизхода в началото на XVI в. (Срв. 14, 19, 21 и 22).

⁹ Denisoff, E. Maxime le Grec et l'Occident. Contribution a l'histoire de la pensee religieuse et philosophique de Michel Trivolis. Paris-Louvain, 1943. — Громов, М. Н. Максим Грек. М., 1983, с. 14.

¹⁰ Максим Грек. Сочинения Ч. 3. Казань 1862, с. 186. Громов, М. Н. Максим Грек. с. 25. Вж. още Горнфельд, А. Максим Грек. — Энцикл. словарь. Брокгауз-Ефрон. Т. 35. СПб 1896, с. 447—448.

¹¹ Денисов Е. Пос. съч., с. 276.

¹² Горский А. В. Максим Грек Святогорец. Прибавление к изданию Творений святых отцов. Ч. 18. Москва, 1859, с. 23. Громов, М. Н. Пос. съч., с. 15.

¹³ Иванов А. И. Литературное наследие Максима Грека. Л., 1969, с. 19.

¹⁴ Вж. Иванов Йордан. Български старини из Македония. София, 19, с.

¹⁵ Вж. № 9. Кодов Христо, Райков Божидар и Кожухаров Стефан. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора. Т. I.

С. 1965, с. 32—33. Наистина писачът посочва, че е направил препис ѿ сръбскѣм изво(д). на вѣлѣга(р)скои (л. 196а), но това не е пречка да се приеме, че Максим Грек би могъл да се запознае със старобългарския превод. Той сигурно не е можел да различава изводите, но сигурно е било по силите му да заключи за някогашните трудове на старобългарския преводач от факта на съществуването на този превод. Дали по времето на пребиваването на Максим Грек на Атон е имало и други ръкописи с превода било то в Зограф или другаде, трудно би могло да се докаже, но не би могло и да се отрече. Тъй като той взема със себе си множество ръкописи от Атон, не е изключено между тях да е имало такъв.

¹⁶ Горский А. В. Пос. съч., с. 23. Вж. РНБ Погод. 8 („Погодинская псалтырь“; Сводный каталог № 385, с. 319—320), среднобългарски ръкопис. На л. 2 е означено името на Арсений (Суханов), поради което би могло да се приеме, че ще да е бил между донесените в Русия от Суханов ръкописи, но не е изключено това да е означение за използването му от Суханов, а да е пренесен в Русия по-рано.

¹⁷ Громов. Пос. съч., с. 195; вж. Срезневский, И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Т. III. СПб., 1903, стлб. 1455.

¹⁸ За характера на преписа на този акт би могло да се съди от превода на гранична грамота от 1049 г. за манастирите на игумените Иван Селимски и Павел Иванички, чийто оригинал също е навярно между взетите в Цариград. Вж. Иванов Й. Пос. съч., с. 535 сл.; Фонкич Б. Л. Две палеографически заметки к изданию актов Костамонита (Новые автографы Иоанна Евгеника и Максима Грека). — Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. М., 1979, № 4, с. 394 (въз основа на публикация на N. Oikonomides в Archives de l'Athos. Paris, 1978).

¹⁹ Вж. Werke des Patriarchen Euthymius, 1375—1393, nach den besten Handschriften, herausgegeben von Kalužnacki Emil. Wien, 1901, S. 240—251; 205—224.

²⁰ Белокуров С. А. О библиотеке московских государей в XVI столетии. М. 1898, с. 198. — Громов М. Н. Пос. съч., с. 198.

²¹ Полное собрание русских летописей. Т. 6. СПб.-М., 1847, с. 261. — Громов М. Н. Пос. съч., с. 261.

²² Громов М. Н. Пос. съч., с. 61.

²³ Иванов А. И. Литературное наследие Максима Грека. Ленинград, 1969, с. 40.

²⁴ Громов М. Н. Пос. съч., с. 62.

²⁵ Максим Грек. Сочинения, 3, с. 5—22.

²⁶ За този ръкопис вж. Birkfellner, Gerhard. Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien, 1975, S. 79—80. Разполагам с микрофилм на ръкописа.

²⁷ Той беше споменат на симпозиум в Регенсбург от проф. А. Джурова, която заедно с Красимир Станчев е прегледала илюстрациите му. С разрешение на ректора на Източния институт и при съгласие на споменатите български учени проучих ръкописа за твърде ограниченото време, с което разполагах. Благодарение на ректора на Института и на проф. Мигел Аранц получих ксероксно копие на тълкувателния текст на първите десет псалми.

²⁸ Срв. Krumbacher Karl. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. 2. Aufl. München, 1897, S. 206.

²⁹ Οὐ πάντα ὅσα λέγουσιν οἱ αἰρετικοὶ φεύγειν καὶ παραιτεῖσθαι χρῆ ὁμολογοῦσιν, ὧν καὶ ἡμεῖς ὁμολογοῦμεν. Този цитат от св. Кирил Александрийски се привежда в предговорите на редица катени (вж. например *Cramer, Cat. in Matth.*). За привеждането на гледището в старозаветна катена от Йоан Друнгарий вж. неговия *Prologos ad Ies.* (*Montfaucon, Collect. nov. Patrum I 350; Heinrich, C. Catenen. — Realencycl. f. protest. Theol. u. Kirche. Bd. 3. Leipzig, 1897, S. 758.*)

³⁰ Вж. Щепкин, М. В. Болгарская миниатюра XIV века. — Исследование Псалтыри Томича. М. 1963.

³¹ В нея се обръща внимание най-напред на това, че псаломът е без надпис, а след това се посочва омилетично-нравоучителното съдържание на това творение, което съдържание е в съчетание с вероучителното (догматичното). Изяснява се още, че нехристияните (онези, които не вярват или са езичници) престъпват естествения нравствен закон.

³² Вж. *Zlatanova R. Zur slawischen Übersetzung des Zwölfpropheteubuch. — Anzeiger zur slawischen Philologie XXI. 1992. S. 159—181.*

³³ Вж. л. κ̄ където е дадена извадка от бл. Теодорит.

³⁴ Вж. Болонски псалтир, л. ā и катената на М. Грек, л. ē и s̄

³⁵ В извадки от св. Василий (л. s̄) и Ориген (л. r̄)

³⁶ Л. ā и ē